

Про риторику Міхала Радава як джерело епітафій в українських поетиках XVII–XVIII ст.

*Роботу виконано на кафедрі полоністики
Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка*

Здійснено текстуальне зіставлення українських поетик XVII–XVIII ст. із відомими західними курсами словесності. Встановлено, що риторику Міхала Радава «Orator extemporaneous...» («Імпровізований оратор...») можна розглядати як одне із джерел популярних в українських поетиках латинських епітафій.

Ключові слова: Міхал Радав, риторика, епітафії.

Циганок Ольга. О риторике Михала Радава как источнике эпитафий в украинских поэтиках XVII–XVIII в. Сопоставляются украинские поэтики XVII–XVIII в. с известными западными курсами словесности. Установлено, что риторику Михала Радава «Orator extemporaneous...» («Импровизированный оратор...») можно рассматривать как один из источников популярных в украинской поэтике латинских эпитафий.

Ключевые слова: Михал Радав, риторика, эпитафии.

Tsyganok Olga. On the Rhetoric of Michal Radav as a Source of Epitaphs in the Ukrainian Poetics of the XVII–XVIII Century. By textual comparison of the Ukrainian poetics XVII–XVIII century with popular Western literature courses is identified in this paper that the rhetoric of Michal Radava «Orator extemporaneous...» can be regarded as one of the sources of popular in Ukrainian Poetics Latin epitaphs.

Key words: Michal Radav, rhetoric, epitaphs.

Постановка наукової проблеми та її значення. Шкільні поетики XVII–XVIII ст. мають важливе значення для розвою давньої української літератури. Це одне з основних джерел наших знань про тогочасну теорію літератури, зокрема, її шкільної, «польсько-латинської» гілки. Київські трактати словесності відіграли значну роль у переході частини української культури в річище західної, «латинської» освіченості й відобразили в собі цей перехід. Крім виховання моралі та підготовки до вивчення теології, вони готували до участі в політичному й культурному житті Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської імперії.

Один зі способів, за допомогою якого можна проводити вивчення джерел українських поетик, – це дослідження взірців, що подаються в курсах як ілюстрації того чи іншого теоретичного положення і самі виконують генологічну функцію. Доцільно зіставляти фрагменти авторитетних західних курсів та українських трактатів. Проаналізувавши понад дві соні епітафій в українських поетиках XVII–XVIII ст., ми звернули увагу, що десять епітафій – це тексти, на які натрапляємо в риториці «Orator extemporaneous...» («Імпровізований оратор...») польського отця-єзуїта Міхала Радава (1615–1687). **Мета** статті – встановити, чи можна риторику Міхала Радава розглядати як джерело цих епітафій.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Поетики привертали увагу багатьох дослідників, однак переважно принагідно, у зв'язку з іншими літературознавчими проблемами. Попри спеціальні праці, текстологічна робота, системне вивчення поетик, за словами Ришарда Лужного, уважне прочитання [1, 7] – справа майбутнього. Григорій Сивокінь відзначає, що «ґрунтовне дослідження давніх українських поетик не тільки край потрібне, а й широке та трудомістке завдання, виконати яке можна при певному спланованому підході до нього» [2, 59]. Серед завдань, які слід вирішити, учений виділяє вивчення джерел і походження українських курсів та їхні впливи на пізнішу поетику [2, 59–60].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Непрямим доказом популярності риторики Міхала Радава в Україні вважаємо те, що серед стародруків, що зберігаються сьогодні у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, знаходимо шість екземплярів цієї риторики

(амстердамські видання 1661 і 1684 рр., краківське видання 1666 р. і кельнське видання 1684 р.). Друковані західні підручники були, ймовірно, багатьом українцям не по кишені, особливо в XVII ст., тому ми знаходимо в київській книгозбірні рукописну копію трактату Радава [3] (пор.: [4]). Зазначений курс був покладений в основу ще однієї київської рукописної копії, писаної на основі риторики «Імпровізований оратор...» трактату Георга Бекнера з однойменною назвою й ідентичними назвами розділів [5]. Як взірці епітафій, починаючи з арк. 76 (зв.), наводяться тексти, відмінні від тих, на які натрапляємо в риториці Радава.

Риторика Михайла Радава складається з двох частин. Перша частина присвячена загальним питанням: винайдення матеріалу (*inventio*), його розміщення (*dispositio*) та виголошення (*elocutio*). У другій частині розглядаються три роди красномовства – показовий, дорадчий та судовий. Значну увагу приділено різним видам промов – весільним, похоронним, вітальним, прохальним тощо [3]. Риторика Радава – не науково-академічна, а швидше популярна, відзначається доступністю та простотою викладу, чим пояснюється її популярність у читачів.

Труднощі в ідентифікації джерел зумовлені тим, що деякі латинські епітафії з риторики Радава, на які натрапляємо в київських поетиках, зафіксовано і в деяких інших відомих західних курсах словесності та антологіях. Насамперед це поетики «*Poëtices libri septem*» («Сім книг поетичних настанов») Юлія Цезаря Скалігера (1484–1558) [6], «*Poëticarum institutionum libri tres*» («Три книги поетичних настанов») німецького отця-єзуїта Якоба Понтана (1542–1626) [7], «*Poëticarum institutionum libri tres*» («Три книги поетичних настанов») датського філолога Жерарда Воссія (1577–1649) [8], «*Ars nova argutiarum*» («Нове мистецтво дотепів») німецького отця-єзуїта Якоба Масена (1606–1681) [9], антології «*Thesaurus epitaphiorum*» («Скарбниця епітафій») французького отця-єзуїта Філіпа Лаббе (1607–1667) [10], «*Wiryardz poetycki*» («Сад поетичний») Якуба Теодора Трембецького (1643–1720) [11] тощо.

З епітафій риторики «Імпровізований оратор», на які натрапляємо в українських поетиках, лише три епітафії фіксуємо у Радава, їх немає в зазначених вище курсах. Наприклад, епітафія мечеві [12, 128] «*Acuta fui olim framea...*» («Гостреним був колись мечем я...») у трьох українських поетиках міститься з тим самим коментарем і з однаковими різночитаннями – відхиленнями від друкованого тексту Радава. Латинські тексти й переклади українською мовою епітафій, які аналізуються, опубліковано в нашій монографії [12]. Там подано також вказівки, у яких українських та західних курсах словесності цитуються зазначені тексти і з яким коментарем. Епітафії і джерела, яких у монографії не зазначено, подано у запропонованій статті. Припускаємо, що київські поетики 1696, 1699 та 1707 рр. пов'язані між собою, а претекстом для хронологічно найбільш ранньої із них була саме риторика Радава.

Із відомих тогочасних західних видань лише в риториці отця Радава з коментарем «*Saladini Aegyptiorum Regis*» («Саладіну, єгипетському цареві») [3, 347] натрапляємо на епітафію мусульманському лідерові XII ст., талановитому полководцеві, султану Єгипту і Сирії Саладіну (Салах ад-Діну, 1138–1193):

Floruit in toto qui rex Oriente potenter. (Цар, що на Сході найбільш процвітав,
tenet у могилі.

Nunc jacet, ex tantis quid tulit? Ecce nihil. Мав так багато, і ось що залишилось?
Ніщо).

Варто зазначити, що переклад українською мовою публікується вперше. Цей текст цитується у двох київських поетиках: у курсі 1686 р. «*Cunae Bethleemicae*» («Віфлеємська колиска») з коментарем «*Epitaphium Solidani Regis Aegyptii*» («Епітафія єгипетському царю Солідану») [13, 57] та в курсі 1726–1727 навчального року «*Officina*» («Школа») з коментарем «...*De Solidano Aegyptiorum rege*» («...Про єгипетського царя Солідана») [14, 39]. Як бачимо, ім'я героя епітафії в обох українських поетиках переключено, що вказує на

зв'язок між ними. Коментарі подібні до тексту, який супроводжує цю епітафію у риторичі отця Радава, однак не ідентичні.

Вважаємо, що з великою ймовірністю можемо говорити про риторику Радава [3, 350] як джерело популярної в київських поетиках епітафії магістрові «*Nic jacet magister poster...*» («Вчитель в цій лежить могилі...»). Переклад здійснив Віталій Маслюк [15, 234]. На цю епітафію натрапляємо в семи українських поетиках [12, 52–53]. Можливо, цей твір пов'язаний із текстом невідомого авторства, який подається в антології Лаббе. Якщо ми порівняємо коментар у риторичі «Імпровізований оратор» з коментарями в київських поетиках, у які введено зазначену епітафію, то безсумнівні зв'язки з Радавом мають київські поетики 1696 р. та 1707 р., які, до того ж, співвідносяться як «претекст – метатекст». Щодо інших курсів, які цитують наведену вище епітафію, говорити про явні зв'язки з риторику польського єзуїта не можна.

Складніша ситуація з іншими сімома епітафіями, на які натрапляємо як у Радава, так і в українських поетиках, бо, окрім риторики «Імпровізований оратор», їх наводить як мінімум ще одне популярне видання, як максимум – усі західні курси та збірки, що бралися до уваги. Наприклад, надзвичайно популярну в українських поетиках автоепітафію Вергілія (Вергілієві) «*Pastor, arator, eques, ravis, colui, superavis...*» («Стадник, плугатар, їздець, напас, обробив, переміг я...»), окрім риторики Радава і тринадцяти українських курсів, цитують поетики Скалігера, Понтана, Воссія та антологія Лаббе. Як показує коментар, українські поетики переважно орієнтуються на ланцюжок «Скалігер–Понтан–Лаббе», і тільки київські курси 1700 та частково 1729–1730 рр. ближчі до Воссія–Радава [12, 63–64].

Римська епітафія «*Inveni portum; spes et fortuna valet...*» («Гавань я знайшов, прощайте, надія і щастя...»), яку облюбував Григорій Сковорода, має багату літературну історію. Часто після неї слідував двовірш «*Hospes eram mundo per mundum saepe eundo*» («Був я на світі чужим, мандруючи завше по світу...»). На ці тексти натрапляємо у восьми українських поетиках, у риторичі Радава і у хронологічно більш пізній збірці Трембецького (1675) [12, 35–36]. Риторика Радава як джерело у випадку цієї епітафії дуже ймовірна, хоч коментар частково збігається лише у поезії 1726–1727 рр. В антології Трембецького інша форма другого (четвертого) рядка. У збірці Лаббе ці тексти подаються у формі окремих дистихів. Риторика отця Радава називає автором епітафії «*Hospes eram mundo*» італійця Франческо Пуччі (Franciscus Pacinus, 1462–1512). В українських поетиках маловідомі для загалу прізвиська ренесансних авторів епітафій зазвичай опускалися. Закономірно, що й згадки про Пуччі ми у них не знаходимо, що утруднює визначення джерела рецепції.

Епітафія про Весбію «*Tres habuit Furias quondam...*» («Три було Фурії в Орку колись...») фіксується у шести українських поетиках. Знайдено п'ять західних видань – ймовірних претекстів, з яких ця епітафія могла потрапити на український літературний ґрунт [12, 46–47]. Польські пародії XVII ст. епітафії про трьох фурій, де з'являється четверта – сварлива жінка, трапляються в Альберта Інеса латиною та у Яна Гавінського (1622–1684) польською мовою [16, 124]. У коментарях до зазначеної епітафії в українських поетиках Весбію називали «*iracunda*» («дратівливою») (Понтан), або «*ligitiosa*» («сварливою») (Воссій, Масен і Радав). Дратівливою її називають київські поетики 1707, 1724 і 1742 рр., сварливою – поетики 1704–1705 рр. («*Vituperativum est sequens Vesbiae litigiosae feminae applicatum*» («Огудлива наступна, присвячена сварливій жінці Весбії»)) [17, 153] та 1726–1727 рр. Феофан Прокопович дає нейтральний коментар. Можемо сказати, що автори одних поетик ближчі до Понтана як джерела, інші – до Воссія, Масена і Радава. Однак якщо ми простежимо рецепцію другого ключового слова у коментарі – «жінка» або «старенька», картина виходить розмита.

Джерелами епітафії учителеві граматики «*Grammaticam didici, multos docuique per appos...*» («Вивчив граматику я, й багатьох навчив за ті роки...»), яка цитується у сімнадцяти українських поетиках, могли бути як риторика Радава, так і трактат Масена. Коментар у двох київських поетиках близький до формулювання Радава (1685 і 1726–1727 рр.), ще двох – до Масена (1729 і 1729–1730 рр.). Коментар в інших українських поетиках

нейтральний і підказки про можливі джерела не дає [12, 65–66]. Така сама ситуація з популярною в українському шкільництві (цитуються у восьми поетиках) епітафією Фоссі «*Nac recubant fossa Fossae venerabilis ossa...*» («Тут спочивають у фосі кістки шановного Фосси...»): лише дві поетики – 1678 та 1729–1730 рр. – у коментарі вказують на курси Масена і Радава як можливі джерела [12, 45–46]. В обох випадках для нас цікаво, що коментар Радава близький до тексту, яким супроводжував цю епітафію Масен. Отже, можемо припустити, що для самого Радава у випадку цитування двох зазначених вище епітафій претекстом був саме Масен, оскільки перше видання поетики Масена з'явилося 1649 р., тобто раніше за риторику Радава [12, 45–46].

Подекуди немає ніяких навіть натяків, щоб спробувати встановити джерело рецепції. Автоепітафія Овідія «*Nic ego qui jaceo tenerorum lusog amorum...*» («Я, що лежу тут, Назон, оспівувач любовщів ніжних...»), яку процитовано у восьми українських поетиках, могла туди потрапити як з риторики Радава, так і з трактатів Масена або Воссія. Порівнявши контекст висловлювання, приходимо до висновку, що в коментарі Радав близький до Масена, Воссій перебуває від них на відстані, а українські поетики існують самі по собі, принаймні жодних підстав проводити аналогії не знайдено [12, 56–57].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, текстуальне зіставлення епітафій в українських поетиках XVII – першої половини XVIII ст. із взірцями жанру в популярних західних курсах словесності показало, як непросто визначити претексти київських курсів словесності. Риторику Міхала Радава можна розглядати як одне із джерел популярних в українських поетиках латинських епітафій, хоч її роль не слід перебільшувати. Текстуальні зіставлення дали змогу простежити, що в коментарях до епітафій риторики Радава деякою мірою пов'язана з поетикою Масена, менше – з курсом Воссія. Варто продовжити дослідження джерел українських поетик на ширшому текстовому матеріалі, а також з'ясувати, наскільки риторики Радава була претекстом для українських барокових риторик.

Список використаної літератури

1. Łuźny R. *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.* / Ryszard Łuźny. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. – 170 s.
2. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Григорій Матвійович Сивокінь. – [2-ге вид., з дод.]. – Х. : Акта, 2001. – 168 с.
3. Radavus M. *Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum...* / Michaelus Radavus. – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).
4. *Quaedam institutiones de arte oratoria excerptae ex rhetorica reverendi patris Radaw. ...1671.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр DC/П 233, арк. 72–119.
5. Beckner G. E. *Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum...* / Georgus Elbingensis Beckner. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр DC/П 229. – 109 арк.
6. Scaliger J. C. *Poēticae libri septem...* / Julius Caesar Scaliger. – Lugduni, 1594. – 1133 с.
7. Pontanus J. *Poēticarum institutionum libri tres...* / Jacobus Pontanus. – Ingolstadii, 1594. – 509 p.
8. **Vossius G. J. *Poēticarum institutionum libri tres...* / Gerardus Johannes Vossius.** – Amstelodami, 1647. – 119 s.
9. Masenius J. *Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis ...* / Jacobus Masenius. – Coloniae Agrippinae, 1711. – 270 p.
10. *Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ...* / Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.
11. Trembecki J. T. *Wirydarz poetycki / Jakub Teodor Trembecki.* – Lwów, 1910. – Т. 1. – 512 s. ; Lwów, 1911. – Т. 2. – 402 s.
12. Циганок О. Генетичні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К. : Університет «Україна», 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; вип. X).
13. [*Cunae Bethleemicae*] (1686–1687). – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 499 П/1729. – 298 арк.
14. *Officina praestantissimae artis poēticae diligentibus Rossiacae Minervae operariis edita atque omnium idoneo praeseptorum cultu adornata per reverendum patrem Isaatium Chmaru anno Domini 1726–1727.* – Рукопис

зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 686/482 С. – 388 арк.

15. Довгалецький М. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалецький / передм. і прим. В. П. Маслока. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
16. Borysowska A. «Jezuicki vates Marianus». Konterfekt osobowy i literacki Alberta Inesa (1619–1658) / Agnieszka Borysowska // *Studia Staropolskie. Series nova*. T. XXVIII (LXXXIV). – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich, 2010. – 225 s.
17. ARCTOS in Parnasso MohiloMazepiano EXORTA NeoEquites humanioris literaturae Orthodoxos Pegasus gerentes bino idearum cursu ad altiora tam ligati quam soluti eloquii culmina EVEHENS anno quo BeLLa parat RossUs spreto De Caesare Mota. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр D.C. П. 245. – Арк. 89–175.